

संगीतपटांचा महत्त्वाकांक्षी महोत्सव

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - सत्यकथा, संपा. राम पटवर्धन, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, जानेवारी १९७५)

ऑक्टोबर महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यात मुंबई विद्यापीठ संगीत केंद्र, इस्थेटिक्स सोसायटी आणि प्रभात चित्र मंडळ या तीन संस्थांनी मिळून संगीतावरील लघुपटांचा एक महोत्सव व या तऱ्हेच्या लघुपटांमध्ये उद्भवणारे प्रश्न चर्चेस घेण्यासाठी एक परिसंवाद, असा वेधक कार्यक्रम आयोजित केला होता. भारत, यू. एस. ए., पश्चिम जर्मनी, फ्रान्स, बेल्जम, ब्रिटन, जपान या सात देशांतील पस्तीस निवडक संगीतपट दाखविले गेले. त्यानंतरच्या रविवारी सर्वश्री सतीश बहादुर (फिल्म इन्स्टिट्यूट, पुणे), विजय राघव राव (फिल्म्स डिविजन, मुंबई) व अशोक रानडे यांनी परिसंवादात भाग घेतला. परिसंवादानंतर लगेच श्रोत्यांबरोबर चर्चाही झाली.

दाखविल्या गेलेल्या संगीतपटांत अनेक प्रकारचे संगीतपट होते. संगीतकारांवरील लघुपटांत बेगम अख्तर, रविशंकर, स्वाती तिरुनल (भारत); लुई आर्मस्ट्रॉंग, झुबिन मेहता (अमेरिका); बाख, बेथोवेन (पश्चिम जर्मनी); सॅक्सोफोन (बेल्जम); हे लघुपट होते. त्याशिवाय संगीतप्रकारावरील (जॅझ इन फ्रान्स, इलेक्ट्रॉनिक म्यूझिक, जपानचे पारंपरिक संगीत); संगीताच्या कार्यक्रमावरील (कॅमेरा श्री); कार्यक्रमाच्या सरावावरील (प्रोफाइल ऑफ अ क्वार्टेट रिहर्सिंग, आर्केस्ट्रा अँट वर्क); संगीतमहोत्सवावरील (बेरुथ यूथ फेस्टिवल, ल्यंगेलन लोकसंगीत महोत्सव); संगीत-संस्थांवरील (ओर्फ इन्स्टिट्यूट, वन नाइट); वाद्यांवरील (बर्थ ऑफ अ वॉयलीन, फ्ल्यूट, ट्रेपेट इत्यादी); आणि संकीर्ण (म्यूझिक फॉर द मूवीज, ईस्ट अँड वेस्ट एन्काउंटर) असे इतर चित्रपट होते. संगीतावर किती तऱ्हेने चित्रपट काढता येतात, त्यातून काय काय साधू शकते, अशा चित्रपटांचे खास असे प्रश्न असू शकतात का आणि असल्यास ते कोणते, इत्यादी अनेक बाबतीत मनाला अस्वस्थ करण्याचे काम या महोत्सवाने साधले.

जास्तीत जास्त भारतीय चित्रपट दाखविले जाण्याच्याच दिवशी ध्वनिक्षेपणव्यवस्था पार बिघडल्याने बराच विरस झाला, पण नंतर ह्या बाबतीत सुधारणा झाली. आणि मग सहजपणे असे लक्षात आले की, लघुपट म्हणजे डॉक्युमेंटरी असा समज (निदान संगीताबाबत) भारतातच काहीसा घट्ट झाला आहे. इतरत्र चित्रपटाची लांबी (आर्मस्ट्रॉंगवरील चित्रपट फक्त नऊ मिनिटांचा) बांधणी व मांडणी या साऱ्या बाबतीत पुष्कळ स्वातंत्र्य व कल्पकता आढळली. भारतीय संगीतकारांवरील चित्रपटांत चरित्रकथन, वातावरणनिर्मिती व निवेदन यांवर जादा भर होता. रविशंकर, थिरकवा इत्यादी संगीतकार म्हणून पुढे न येता वेधक व्यक्ती म्हणून चित्रपटातून ठसल्या. बेगम अख्तर ही गझल-सम्राज्ञी होती हे निवेदकाने सांगण्यापेक्षा वा अख्तराबाई स्वतः शिष्यांना नाटकी पद्धतीने उपदेश करताना दाखविण्यापेक्षा एकच गझल बाईंनी व इतरांनी गाइला असता कसा कमीअधिक 'पोचतो' याद्वारे चांगले पटवता आले असते. रविशंकरवरील चित्रपटात षण्मुखानंदमधील श्रोतृवृंद सारखा दाखवीत राहण्यापेक्षा वेगवेगळ्या देशांतील श्रोते, त्यांचा प्रतिसाद याद्वारे पंडितजींच्या संगीताची परिणामकारकता अधिक पटली असती. याच चित्रपटात अल्लारखा-पंडितजी सवालजबाब फारच ढोबळपणे - एकदा खांसाहेब, मग पंडितजी - या पद्धतीने दाखविले गेले. याउलट आर्मस्ट्रॉंगचे गायन चालू ठेवून त्याच्या निरनिराळ्या दौऱ्यांतील श्रोते दाखविणे किंवा 'ईस्ट अँड वेस्ट एन्काउंटर'मध्ये गिटार व सरोद एकाच वेळेस दाखवीत राहणे यांत कलात्मकता

अधिक होती. येणारा अनुभव यामुळे निश्चितपणे संगीतात्म होता; वाङ्मयीन वा नाटकी नव्हता. रविशंकरांचे संगीतदिग्दर्शन, त्यांचे वाद्यवृंदप्रयोग यांचे क्षण अजिबात न पकडले जाण्यातही काहीतरी गमावले गेले.

इलेक्ट्रॉनिक म्यूझिक आणि जपानचे पारंपरिक संगीत हे संगीतप्रकारांवरील चित्रपट चांगले होते. अतिशय कल्पकतेने संगीत यंत्राद्वारे रचण्याची क्रिया स्पष्ट करून पहिल्या चित्रपटात संगीताने मान्य नादांचे विश्व विस्तारले की किती गोष्टी साधतील याचे दर्शन घडविले. यंत्रे आणि ती चालविण्याची तंत्रे गुंतागुंतीची असूनही या संगीतप्रकाराची संगीतात्मता डोळ्यांत भरली. नादाची उच्चता, लहानमोठेपणा पाहिजे तसा करून घेणे; वाद्यांची ध्वनिवैशिष्ट्ये बदलून घेणे, मानवी आवाज वा प्रचारातली वाद्ये यांतून उपलब्ध होणे शक्य नसलेले नवीन ध्वनी मिळवून देणे; याचा प्रत्यय काहीशा थंड निवेदनातून देऊनही चित्रपट परिणामकारी वाटला. कारण असे की, श्रवणसंबद्ध प्रतिमासृष्टी नीटसपणे उभी करण्याचा चित्रपटात यशस्वी प्रयत्न होता. जपानमधील पारंपरिक संगीताचे व जपानी जीवनसरणीचे आंतरिक नाते असल्याचा दावा जपानी चित्रपटात केला होता. उदाहरणार्थ, जपानी कलाकाराची बासरीतील फुंक, जपानी चित्रकाराच्या कुंचल्याची गती आणि जपानी जीवनाची गती यांत साधर्म्य असल्याची सूचना केली होती. हे फारसे पटले नाही. पण जपानी सांगीतिक नाद नैसर्गिक नादांवर सूक्ष्म संस्कार करून सांगीतिक होत असल्याने जपानी निसर्ग व संगीत या दोन्हींचे नाते स्पष्ट होत होते आणि तरीही अनुभव संगीतात्म बनू शकत होता.

संगीताच्या कार्यक्रमावरील चित्रपटांत 'कॅमेरा श्री' हा सुबलक्ष्मीवरील अमेरिकन चित्रपट चांगला होता. भर संगीतावर आणि त्याचे बोट धरून येणाऱ्या दृश्यावर होता. सुविहित कार्यक्रम आणि त्यात कलाकारांचे आपापसांत होणारे इशारे चित्रपटात संयतपणे टिपले होते. विनाकारण कॅमेरा भिरभिरला नव्हता आणि निवेदकही फार वेळा डोकावत नव्हता. संगीताने काय सांगितले हे अट्टाहासाने दुसरे कोणी सांगत नव्हते. संगीताची कामगिरी संगीतावरच सोडली होती. 'क्वार्टेट अँट रिहर्सल' या ब्रिटिश चित्रपटात आपल्या बी.बी.सी. वरील कार्यक्रमाची तयारी करणाऱ्या चार कलाकारांची धडपड व थोडेसे दैनंदिन जीवन दाखविले होते. कार्यक्रम निर्दोष व्हावा म्हणून त्यांचे व बी.बी.सी.च्या अधिकाऱ्यांचे चाललेले श्रम पाहून आकाशवाणीशी परिचय असणाऱ्यांना उद्वेगाचे भरते आले असते! चित्रपटात कलाकारांच्या दैनंदिन जीवनातील जो भाग दाखविला होता त्याचाही त्यांच्या सांगीतिक जीवनाशी संबंध असेच. उदाहरणार्थ, चेलोवादक घरी आपल्या मुलाला चेलोचे धडे देताना मुलाला खट्याळ वाद्यामुळे येणारा वैताग आणि स्टूडिओत एखादी सुरावट न सापडल्याने चेलोवादकाची झालेली तगमग यांतले साम्य कळेल न कळेल असे टिपले होते. कलाकारांच्या जीवनातील घटना टिपायच्या, पण त्यातल्या असलेल्या-नसलेल्या नाट्याला उगाच गिरवायचे नाही हा संयम फार मनोज्ञ वाटला.

संगीतमहोत्सवावरील चित्रपटांत एक तरुण संगीतकारांच्या महोत्सवावरील (बेरुथ) आणि दुसरा लोकसंगीत महोत्सवावर होता. दोन्हीही वेधक होते. पण इतकेच.

'अ न्यू वे ऑफ म्यूझिकल एज्युकेशन' आणि 'ओर्फ इन्स्टिट्यूट' हे दोन्ही चित्रपट तसे पाहता ओर्फ इन्स्टिट्यूटवरचेच होते. साल्झबर्गमधील या संस्थेत कार्ल ओर्फने घालून दिलेल्या पद्धतीनुसार लहान मुलांना शिकवले जाते. गीत, भाषण आणि हालचाल या सर्वांच्या आधारेच संगीत, वक्तृत्व आणि नृत्य शिकविता येईल अशा तऱ्हेचा सिद्धांत मांडणाऱ्या ओर्फने तत्कालाविष्कारावर दिलेला भर पाहून खूप बरे वाटले. आणि भारतीय संगीतशिक्षण व सर्व पातळ्यांवर आढळणारा अनुकरणावरील जोर आठवून वाईटही वाटले. हे दोन्ही चित्रपट अत्यंत प्रभावी आणि कलाशिक्षकांना आव्हान देणारे होते. ओर्फच्या पद्धती मुलांपुरत्या मर्यादित ठेवण्याचे काहीच कारण नाही, असेही मनात येऊन गेले.

वाद्यांवरील चित्रपटांतील तंतू, घन आणि सुषिर वाद्यांवरील ब्रिटिश चित्रपट जुने पण कार्यक्षम होते. वाद्यांची रचना, वाद्यांची ध्वनिवैशिष्ट्ये, वाद्यांची वादनशैली आणि त्यांचे थोडक्यात इतिहास या सर्वांना संक्षिप्तपणे पण नेमके मांडले होते. 'बर्थ ऑफ

अ वॉयलीन' हा चित्रपट तांत्रिक न होताही लाकूड कमावण्याच्या अवस्थेपासून वॉयलीन वाजते होण्याच्या अवस्थेपर्यंतच्या प्रवासाला आकळणारा होता. सरळ, प्रवाही निवेदन आणि तितकेच साधे चित्रण हा या चित्रपटाचा प्राण होता. आपल्याकडील सारंगी, तंबोरा, सतार, तबला या वाद्यांवर असे चित्रपट का निघू नयेत? वाद्यधर्म आणि बनविण्याची कुशलता या बाबतींत ही वाद्ये तसूभरही कमी नाहीत. पण योजक हवा.

'म्यूझिक फॉर द मूवीज' हा एक वैशिष्ट्यपूर्ण चित्रपट होता. अॅरन कोपलँड या प्रख्यात अमेरिकन संगीतरचनाकाराने चित्रपटांनाही संगीत दिले आहे. आपण संगीत दिलेल्या चित्रपटांना तसे संगीत का दिले हे स्पष्ट करून मग संबंधित चित्रपटाचा विशिष्ट भाग दाखविणे, अशी या चित्रपटाची मांडणी होती. मुळात ही कल्पनाच अतिशय आकर्षक. त्यात आणखी कोपलँडचे मार्दवयुक्त पण नेमके बोलणे असा संगम. फक्त असे वाटले की, चित्रपटाचा विशिष्ट भाग एकदा संगीताशिवाय व एकदा संगीतासह दाखविला असता तर योजलेल्या संगीताची सार्थता नीटपणे जोखता आली असती. सैद्धांतिक बाबतीत चित्रपटातल्या दृश्य व साहित्यिक भागापासून चित्रपटसंगीत स्फूर्ती घेते, पण रचना आपल्याच अंगाने करते आणि संगीत चित्रपटांत मिसळून जाते, हे दोन कोपलँडप्रणीत महत्त्वाचे विचार. आयझलर, स्ट्रॉविन्स्की इत्यादी रचनाकारांचे सिद्धांत असे नाहीत. पुन्हा जाणवलेली गोष्ट अशी की, जाणीवपूर्वक प्रयोग करणाऱ्या रचनाकारांवर असा एकही चित्रपट आपल्याकडे निघालेला नाही!

'ईस्ट अँड वेस्ट एन्काउंटर' (ब्रिटन) हा, 'चित्रपट' म्हणून तयार न केलेला सुरेख चित्रपट. एक विख्यात पाश्चात्य गिटारवादक आणि अली अकबर व अल्लारखा एकत्र येतात. भारतीय संगीतातील तत्कालस्फूर्त रचनात्मकतेने हा पाश्चात्य कलाकार भारलेला; म्हणून तो अली अकबरबरोबर सिंध भैरवी वाजवायला बसतो! आणि आपल्या पद्धतीने वाजवतो. अडखळत, अंदाजाने पण वेगळ्या संगीतपरंपरेचा वारसा सांगणारी कल्पकता घेऊन! त्यामुळे सफाई कमी पण कल्पकता जास्त, सराईतपणा नाही, पण शोधल्याचा आनंद आहे असा अद्भुत प्रकार सामोरा येतो. कॅमेराही मुग्ध. नाचत नाही; ऐकत राहतो. प्रत्ययाला येतो तो निखळ संगीतात्म अनुभव!

हे चित्रपट अधिकांनी पाहायला हवे होते. संगीतकारांनी, चित्रपट तयार करणाऱ्यांनी, संगीतशिक्षकांनी आणि इतरांनीही.

एका अर्थी नंतरचा 'परिसंवाद' फसवा म्हटला पाहिजे; कारण संगीतपटांवर सर्व अंगांनी विचार व्हावा म्हणून ज्यांना आमंत्रण केले त्यांतील चित्रपटसमीक्षक, दिग्दर्शक, पटकथा-संवादलेखक ही मंडळी आलीच नाहीत. विजय राघव राव, अशोक रानडे, सतीश बहादुर यांनी परिसंवाद सावरण्याचा प्रयत्न केला, पण तो पूर्णांशाने यशस्वी झाला नाही. एक तर रानड्यांचा निबंध पुरा झाला नव्हता. आणि तयार केलेली प्रश्नावली आधी वाटली नव्हती. (अर्थात सर्व चित्रपट पाहिल्याशिवाय निबंध पुरा लिहिणे जरा धाडसाचेच झाले असते!) पण मुख्य म्हणजे त्यांनी मांडलेला सिद्धांत नीटपणे चर्चिला गेला नाही. रानड्यांच्या प्रतिपादनाचे मुख्य मुद्दे पुढीलप्रमाणे : 'संगीतपटाने संगीतात्म अनुभव द्यायला हवा; त्यासाठी त्यात निवेदन, कालानुक्रम इत्यादी वाङ्मयीन रचनातत्त्वांची कास न धरता, संगीतात्म कालातून उद्भवणाऱ्या तत्त्वांचा अवलंब केला पाहिजे. संगीत व चित्रपट यांचा संबंध संगीत चित्रपटात मिसळून जाऊन सिद्ध झाल्यास संगीताने चित्रपटाच्या कलात्मक अनुभवास समृद्धी येत नाही. सेंद्रिय एकात्मतेची उपपत्ती या संदर्भात ग्राह्य नसून मर्यादित स्वायत्ततेची उपपत्ती ग्राह्य आहे.' विजय राघव राव यांचा रचनाकार म्हणून व संगीतदिग्दर्शक म्हणून अनुभव व दर्जा मोठा आहे. पण चर्चेत त्यांनी फारशी भर घातली नाही. चित्रपटसंगीतात संगीतकाराने शास्त्रीय संगीताला चिकटून राहू नये, हा त्यांनी मांडलेला मुद्दा महत्त्वाचा होता. सतीश बहादुर यांनी चर्चेचे संचालन शांतपणे केले व संगीतपटांची रचना सांगीतिक घटनातत्त्वांवर व्हावी ही दिशा नवीन असल्याचे सुचविले. पण रानड्यांनी मांडलेल्या भूमिकेत सर्व तऱ्हेच्या चित्रपटांतील संगीताला लागू पडेल अशी उपपत्ती मिळते की नाही याविषयी त्यांनी शंका व्यक्त केली.

नंतरची चर्चा घरंगळली, सावरली.

अशा विषयावर परिसंवाद वारंवार घडणे आवश्यक आहे; कारण निरनिराळ्या कलांनी एकत्र येऊन घडणारा कलाविष्कार हा कोणत्याही एका कलेच्या अभ्यासकाने तपासून संपत नाही. त्यासाठी बारभाईंनी प्रश्न तडीस लावले पाहिजेत. आणि दुसरी महत्त्वाची आणि आवश्यक बाब म्हणजे एकेका कलेच्या प्रयोगकर्त्यांने आपापल्या कलेविषयी बोलले पाहिजे, लिहिले पाहिजे. यासाठी शब्दप्रभू असण्याची आवश्यकता नाही.
